

Bouwstenen van burgerschap

Wat betekent burgerschap voor lager maatschappelijk betrokkenen? Wat betekent burgerschap voor lager maatschappelijk

September 2009

Simone Roos en Dieter Verhue

September 2009

projectnummer: p5244

Inhoud

	Inleiding	1
1	Onderzoeksverantwoording	3
1.1	Selectie van de deelnemers	3
1.2	Verloop van de gesprekken	3
2	Wat is verantwoordelijk burgerschap?	5
2.1	Eerste associaties	5
2.2	Houding ten aanzien van het handvest burgerschap	5
3	Respect	8
3.1	Vertrekpunt	8
3.2	Eerste reacties	8
3.3	Elementen van respect	9
3.4	Beleving van respect	10
4	Betrokkenheid bij elkaar	13
4.1	Vertrekpunt	13
4.2	Eerste reacties	13
4.3	Elementen van betrokkenheid bij elkaar	14
4.4	Beleving van betrokkenheid bij elkaar	15
5	Gerichtheid op de toekomst	16
5.1	Vertrekpunt	16
5.2	Eerste reacties	16
5.3	Elementen van gerichtheid op de toekomst	17
5.4	Beleving van gerichtheid op de toekomst	17
6	Inzet voor de samenleving	19
6.1	Vertrekpunt	19
6.2	Eerste reacties	19
6.3	Elementen van inzet voor de samenleving	20
6.4	Beleving van inzet voor de samenleving	20
	Conclusies	22
	Bijlagen	
	Selectie respondenten	
	Gesprekspuntenlijst	

Inleiding

Dit onderzoek maakt deel uit van het project Handvest Verantwoordelijk Burgerschap van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). Het project is erop gericht gedeelde waarden en opvattingen over burgerschap inzichtelijk te maken. Concreet gaat het om het achterhalen van de maatschappelijke waarden die volgens de Nederlandse bevolking ten grondslag liggen aan verantwoordelijk burgerschap. De meest gedeelde waarden worden in het handvest gepresenteerd.

Door het organiseren van consultatierondes in het land zijn burgers geraadpleegd over hun visies op burgerschap. Deze consultatierondes worden bovendien ondersteund door een website waar dezelfde discussie online kan worden gevoerd. Sommige burgers voelen zich echter minder aangesproken om de consultatiebijeenkomsten bij te wonen of deel te nemen aan het internetforum. Daarom heeft Veldkamp in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties een aanvullend kwalitatief onderzoek verricht naar de opvattingen over burgerschap van mensen die als minder maatschappelijk betrokken zijn aan te merken.

In welke mate de verschillende elementen van burgerschap die uit de consultatierondes, het webforum en dit aanvullende kwalitatieve onderzoek naar voren komen, door de Nederlandse bevolking worden gedeeld zal het kwantitatieve onderzoek moeten uitwijzen. Dit rapport betreft de verslaglegging van de resultaten van het door Veldkamp uitgevoerde kwalitatieve onderzoek in september 2009.

Achtergronden en doelstellingen

Al in een vroeg stadium van de regionale conferenties bleek dat de *zelfselectie* van deelnemers de resultaten van de consultatierondes en het webforum beïnvloeden.

Daarom is besloten om door middel van aanvullend onderzoek de visies te raadplegen van burgers die zich minder betrokken tonen bij de publieke zaak.

Net als in de consultatierondes stonden in de groepsgesprekken in Amsterdam de volgende vraagstukken centraal:

- Wat verstaat men onder verantwoordelijk burgerschap?
- Hoe denkt men over de vier kernpunten van verantwoordelijk burgerschap?
- Welke invullingen geeft men aan verantwoordelijk burgerschap?

Door middel van een viertal groepsgesprekken is een beeld verkregen van de belangrijkste elementen die voor maatschappelijk minder betrokken burgers deel uitmaken van verantwoordelijk burgerschap.

Opbouw van het rapport

In het volgende hoofdstuk komt de onderzoeksverantwoording aan bod. We gaan in op de opzet en de uitvoering van het onderzoek. In de hoofdstukken daarna presenteren we de onderzoeksbevindingen. Hoofdstuk twee behandelt de discussie over de betekenissen van verantwoordelijk burgerschap. In hoofdstuk drie tot en met zes zoomen we in op de vier kernpunten van verantwoordelijk burgerschap – respect, betrokkenheid bij elkaar, inzet voor de samenleving en gerichtheid op de toekomst. Centraal staan de relevantie en concrete invullingen van de vier thema's. In hoofdstuk zeven presenteren wij de conclusies die wij op basis van de onderzoeksresultaten kunnen trekken.

Leeswijzer

Kwalitatief onderzoek verschaft inzicht in de houdingen, gevoelens en gedragingen van mensen ten aanzien van het desbetreffende onderwerp(en) en de achterliggende verklaringen daarvan. De resultaten uit dit kwalitatieve onderzoek zijn dus niet generaliseerbaar naar de specifiek ondervraagde groepen als geheel. Wel geven ze een gedetailleerd beeld van de manieren waarop lager betrokken burgers zoal denken over verantwoordelijk burgerschap.

1 Onderzoeksverantwoording

1.1 Selectie van de deelnemers

De groepsdiscussies met burgers vonden plaats op 9 en 15 september 2009 in Amsterdam. Voor de selectie van de vier groepen burgers (met acht deelnemers per groep) is het volgende steekproefdesign gehanteerd.

De 32 respondenten zijn allen:

- afkomstig uit Amsterdam en omliggende gemeenten.
- aan te merken als 'lager maatschappelijk betrokken'. Om tot 'lager maatschappelijk betrokken' te worden gerekend moeten respondenten in de afgelopen vijf jaar *geen* van de volgende activiteiten hebben ondernomen:
  - actief geweest in een organisatie of vereniging
  - deelgenomen aan een demonstratie
  - contact opgenomen met een politicus of ambtenaar
  - een badge of sticker gedragen voor een campagne
  - actief geweest in een politieke partij of actiegroep
  - bepaalde producten geboycot of deelgenomen aan een handtekeningenactie.

Binnen de groepen is spreiding aangebracht naar:

- sekse;
- leeftijd;
- opleidingsniveau;
- beroepsgroep;
- gezinssamenstelling;
- etnische achtergrond.

Per groep is een ander thema van verantwoordelijk burgerschap behandeld.

De werving van de deelnemers is uitgevoerd door een selectiebureau. Van de 32 personen die deelnamen aan de groepsgesprekken was de helft man en de andere helft vrouw. De leeftijden varieerden van 19 tot 66 jaar. Een overzicht van de relevante achtergrondgegevens van de deelnemers is opgenomen in bijlage 2.

1.2 Verloop van de gesprekken

De gesprekken zijn gevoerd aan de hand van een gesprekspuntenlijst die in overleg met het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties is opgesteld (zie bijlage 1). De

groepsdiscussies hebben elk twee uur in beslag genomen. De opdrachtgevers hebben de gesprekken kunnen volgen via onze meekijkfaciliteiten.

De respondenten zijn vooraf niet op de hoogte gesteld van het onderwerp van de discussie. Bij de start van het gesprek is verteld dat dit onderzoek in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken wordt uitgevoerd. Daarnaast is het thema van het gesprek geïntroduceerd aan de hand van de volgende tekst:

De Nederlandse samenleving wordt alsmaar complexer. De samenleving ontwikkelt zich voortdurend. Er is steeds meer onduidelijkheid en gedoe over hoe burgers met elkaar en met de samenleving omgaan. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken is een aantal activiteiten gestart. Eén daarvan is het handvest verantwoordelijk burgerschap. We gaan vanavond proberen verder invulling te geven aan wat dat kan inhouden.

Voor het overige is de opzet van de gesprekken gelijk geweest aan de gang van zaken bij de consultatierondes in het land. Na het bekijken van de videoboodschap van minister Ter Horst is gedurende twee uur gediscussieerd over het thema verantwoordelijk burgerschap.

2 Wat is verantwoordelijk burgerschap?

In dit hoofdstuk gaan we in op de betekenissen die burgers toekennen aan burgerschap. Wat verstaat men precies onder verantwoordelijk burgerschap? Hoe geeft men hier in het dagelijks leven uitdrukking aan?

2.1 Eerste associaties

Aan de respondenten is gevraagd de eerste associaties bij de term “verantwoordelijk burgerschap” te noteren. De volgende associaties worden hierbij het meest genoemd.

- tolerantie
- respect
- beleefdheid
- rekening houden met elkaar en
- betrokkenheid bij je burens en naasten

Een aantal van deze elementen vertegenwoordigt waarden waarvan sommigen denken dat deze maatschappelijk aan belang verliezen. De respondenten vinden bijvoorbeeld dat mensen vergeleken met vroeger sociaal afstandelijk zijn geworden en minder belangstelling voor elkaar hebben.

Mensen zijn naast elkaar aan het leven en niet met elkaar.

Geld en status worden belangrijker, naarmate dat belangrijker wordt, ben je meer met jezelf bezig.

Sommigen denken zelfs dat het noodzakelijk is om je in de huidige maatschappij individualistische op te stellen:

Als jij je eigen belang niet voorop stelt, dan redt je het niet.

De respondenten zijn het met elkaar eens dat een afnemende 'belangstelling voor elkaar' hand in hand gaat met een verlies aan algemeen geldende omgangsvormen. Asociaal gedrag in de openbare ruimte neemt hierdoor toe en leidt tot een verdere afname van het vertrouwen tussen burgers. Mensen durven elkaar niet meer aan te spreken op overlastgevend gedrag of zijn onzeker om hulp te bieden bij een ongeval. Dit alles resulteert volgens de respondenten in nog minder vertrouwen, nog minder hulp aan anderen, nog minder onderlinge betrokkenheid enzovoorts.

2.2 Houding ten aanzien van het handvest burgerschap

De deelnemers waarderen het initiatief van de overheid om burgers te betrekken bij het vraagstuk Verantwoordelijk Burgerschap. Men neemt dan ook met interesse deel aan de discussie.

De respondenten hebben er plezier in om hun dagelijkse ervaringen te delen en samen met anderen na te denken over mogelijke oplossingen. Over bepaalde punten kunnen de respondenten het moeilijker eens worden. Meestal betroffen dit de meer 'politiek geladen' kwesties. In een groep raakten de gemoederen bijvoorbeeld enigszins verhit over de grenzen die wij moeten stellen aan de vrijheid van meningsuiting, religie en de integratie van migranten. Tegelijkertijd groeit, door samen over maatschappelijke vraagstukken na te denken, het besef van de complexiteit van de vraagstukken waarvoor de overheid wordt gesteld. De uitwisseling van gedachten met andere respondenten maakten het bovendien mogelijk bepaalde problematiek vanuit een ander perspectief te benaderen. Gedurende het verloop van het gesprek werden oorspronkelijke standpunten dan ook regelmatig bijgesteld of verworpen. Tot slot werd nog opgemerkt dat men door het groepsgebesprek het gevoel krijgt als burger 'gehoord' te worden door de overheid. Deels heeft dit met de setting te maken. Omdat de groepsdiscussies met een beperkt aantal deelnemers werd gevoerd, was er genoeg tijd en ruimte om ieders visie uitgebreid aan bod te laten komen.

Het initiatief om tot een handvest burgerschap te komen wordt echter met gemengde gevoelens ontvangen.

Sommigen verdenken de overheid er vooral van op deze manier de verantwoordelijkheid voor de samenleving bij de burger terug te leggen:

Ik ben allergisch voor de regering die zich zo overal mee bemoeit.

Het komt bij mij toch erg over alsof het door de overheid is opgelegd. Ik vraag me af wat de toegevoegde waarde is.

Anderen uiten twijfels over de effectiviteit van een handvest:

Het zoveelste project dat veel geld kost en niets gaat opbrengen.

Het staat dan heel mooi in het handvest en dan zegt haar buurvrouw van: doe dat doe ik lekker niet

Prachtig dat er weer zo een actie is. Na 5 jaar gaan we gewoon weer door. Ik vind het geweldig, het gaat toch niets uitmaken.

Weer anderen juichen het initiatief tot een handvest toe:

Het is goed dat ze het proberen. Er zijn mensen die ontevreden zijn over best wat dingen. Dit is de juiste manier om iedereen toch wel een beetje aan te spreken. Er zijn veel dingen in de maatschappij waar mensen niet zo blij mee zijn. Het gaat eigenlijk om die vuilniszak of die jongens voor de deur. Dat zijn die je algemeen zou kunnen oplossen.

Hoewel men de noodzaak om onze 'normen en waarden' vast te leggen erkent, is het de vraag of een handvest de meest geschikte manier is. Zij beschouwen het als de zoveelste (weinig concrete) poging van de overheid om iets te doen aan het moreel verval.

Ik mis een beetje de concreetheid. Dit zijn van die termen die ze altijd kunnen uitroepen maar hoe denken ze het nou uit te voeren? Ze hebben het eigenlijk echt over oplossingen. Het klinkt allemaal mooi: Handvest Burgerschap

3 Respect

Het kabinet heeft met de startbrochure “*Verantwoordelijk burgerschap. Een kwestie van geven en nemen*” een eerste aanzet gegeven voor het formuleren van de elementen van verantwoordelijk burgerschap. In elke groep is de beschrijving van een van de vier thema's voorgelegd. Na het lezen van deze beschrijving, is uitgebreid gesproken over de mate waarin de respondenten zich in de thema's herkennen. We geven in dit, en in de volgende hoofdstukken telkens eerst de voorgelegde teksten weer. Daarna gaan we achtereenvolgens in op de reacties op deze tekst, de elementen die volgens de respondenten bij dit thema horen en de manier waarop men het thema in de praktijk beleeft.

3.1 Vertrekpunt

RESPECT

De waardigheid van alle mensen is uitgangspunt. We respecteren elkaars eigenheid, opvattingen, rechten en (maatschappelijke) eigendommen. En houden rekening met anderen. We zijn ons bewust van het effect van ons gedrag op anderen.

Verdraagzaamheid

Diversiteit is onderdeel van onze samenleving. Het gaat erom dat we goed met elkaar omgaan ondanks verschillen. Door niet meteen ons oordeel klaar te hebben en onze eigen waarden en overtuigingen als de enig juiste of de beste te zien.

Plezierige omgangsvormen

Plezierige omgangsvormen vragen zelfbeheersing en verplaatsing in de ander. Niet altijd gemakkelijk, maar vriendelijkheid leidt tot minder stress en een prettiger ‘klimaat’.

Open vizier

Samenleven is elkaar met open vizier tegemoet treden. Bejegenen, zoals we zelf behandeld willen worden. Elkaar zien als medemens en niet als lid van een groep. Zien zonder vooroordelen.

3.2 Eerste reacties

De meeste reacties op de teksten zijn positief. De respondenten herkennen zich in de teksten. Enkele uitspraken:

Open vizier. Open gaan staan en gewoon weer eens nadenken. Waarom doet iemand iets en waarom doet de ene dit of dat? Gewoon nadenken van: waarom zou hij dat doen? Als je op een normale manier naar anderen kan kijken van: hij vindt dat prettig, laat hem lekker zijn ding doen.

Verdraagzaamheid, dat is iets wat de mensen bij zichzelf goed moeten ondervinden en uitstralen.

Sommigen maken kanttekeningen bij de laatste zin (zien zonder vooroordelen).

Dat laatste is niet helemaal haalbaar in die witte letters. Dat lukt gewoon niet.

Die zin zonder vooroordelen... Dat hou je. Vooroordelen heb je altijd.

Een enkeling kan zich echter wel in deze tekst vinden:

Ja, maar aan de andere kant zet het je wel aan het denken dat je bevooroordeeld bent.

Veder is men opvallend enthousiast over het voorbeeld op de rechterpagina (hier niet opgenomen)

Een fantastische schooloefening en dan niet één brief schrijven, en dan nog een keer en weer terug.

Een eyeopener voor alle scholieren.

3.3 Elementen van respect

In het vervolg van het gesprek wordt ingegaan op de elementen van respect. Welke elementen horen erbij en welke niet? En zijn er nog elementen die volgens de respondenten wel bij het thema 'respect' horen, maar niet in de tekst voorkomen? In het gesprek worden de volgende elementen van respect geïdentificeerd.

Tolerantie

Je hoeft het niet met elkaar eens te zijn.

Je wilt eigenlijk dat degene tegenover jou hetzelfde doet en denkt als jij, maar we zijn allemaal anders.

Als ik op een verjaardag kom en ik zeg ik heb op de LPF of op de PVV gestemd, dan heb je allerlei mensen die ertegen gaan vechten.

Er is een supporter opgepakt omdat hij had geroepen alle joden moeten dood. Als een cabaretier dat doet is het kunst, maar op straat zo'n leus roepen en we hebben 'vrijheid van meningsuiting'.

Elk gezond mens weet wel tot hoever je kan gaan. Het is een moeilijke kwestie wat Hans Teeuwen zei, dan kan je straks het hele vak afschrijven.

Waarom is het dan wel toegestaan en op straat niet? Waarom mag een cabaretier het wel.

Waar blijft die vrijheid van mening dan toch?

Plezierige omgangsvormen

Kleine simpele dingen, zoals helpen bij de kassa. Of iemand een hand geven, gewoon een simpele hand geven.

Een lach en een hallo op straat.

Het zijn de kleine dingen die het verschil maken

Ik hou ook niet van het tutoyeren, vroeger was het gewoon u.

Vroeger stond een man op voor zijn vrouw.

*We zijn steeds meer asociaal gedrag aan het tolereren, denk ik.
Het eerste wat ik doe als je ziet dat iemand valt is: kan ik u helpen?
Om vriendelijk en sociaal te zijn, moet je jezelf soms opzij zetten.*

Open houding

*Een tussenoplossing zou wel mooi zijn, het is wel belangrijk naar elkaar te komen.
Iedereen heeft een mening en waarom moet je nou zo graag willen dat die van jou juist is?*

3.4 Beleving van respect

In het dagelijks leven ervaart men regelmatig gevoelens van 'disrespect'. De drie elementen van dit thema ervaart men dus niet als vanzelfsprekend. Het merendeel is van mening dat de drie elementen op gespannen voet staan met een samenleving waarin steeds meer verschillende culturen samen leven.

Tolerantie

Als het gaat om de waarde 'tolerantie' hecht men vooral belang aan het accepteren van verschillen tussen mensen. Tolerantie betekent verdraagzaamheid ten opzichte van mensen die een afwijkende mening uiten of een andere leefwijze hebben.

Een van de respondenten weet te vertellen dat Nederland van oudsher een hoge mate van tolerantie kent tegenover nieuwkomers. Dat is iets waar we trots op mogen zijn, en 'wat we moeten koesteren'. Iemand anders vult aan dat Nederlanders zich niet alleen kenmerken door een tolerante houding als het gaat om culturele diversiteit. In Nederland is ook het mogelijk om vreedzaam samen te leven ondanks verschillende in politieke standpunten. Een enkeling is het met deze opvattingen minder eens. Deze respondent vertelt zich juist niet gerespecteerd te voelen in zijn politieke voorkeuren.

Anderen verstaan onder tolerantie vooral het vermogen om anderen niet te veroordelen vanwege hun uiterlijk. Of je nu gothic bent, piercings en tatoeages hebt of een hoofddoek draagt; het standpunt is dat mensen voor iedereen respect moeten kunnen opbrengen.

Plezierige omgangsvormen

Respect raakt ook aan het naleven van breed gedeelde omgangsvormen. Respect voor de medemens laat men onder andere zien door zich fatsoenlijk te gedragen. Onder fatsoen verstaat men ook 'behulpzaamheid naar anderen', voor zover het daarbij gaat om terloopse beleefdheidshandelingen in het dagelijks contact. De caissière in de supermarkt te hulp schieten of anderen een zitplaats aanbieden in het openbaar vervoer zijn hier voorbeelden van.

De respondenten constateren dat er sprake is van verruwing van de sociale omgangsvormen. De algemene omgangsvormen zouden teloor gaan en steeds minder breed gedragen worden.

We zijn allemaal een stukje asociaal aan het worden met dingen.

We zijn minder vriendelijk, we snauwen meer naar elkaar.

Je hoeft niet altijd te zeggen wat je denkt, als je anderen ermee kwetst kun je ook gewoon je mond houden.

Deze ontwikkeling wordt aan de individualisering van de samenleving geweten. Mensen zouden zich in toenemende mate op het eigen 'ik' concentreren.

Meer aandacht voor omgangsvormen zou het 'samen leven' dan ook prettiger maken. De respondenten denken in dit verband vooral aan een meer behulpzame en vriendelijke opstelling. Sommigen verlangen zelfs naar het terugkeren van traditionele fatsoensregels en etiquette. Verval van fatsoensnormen blijkt volgens sommigen uit onduidelijkheid over aanspreekvormen en de toenemende populariteit, die zij om zich heen signaleren, van tutoyeren.

In welke situaties zijn plezierige omgangsvormen vooral aan de orde? Een veelgehoorde visie is dat mensen meer respect voor ouderen zouden moeten hebben. Ouderen zouden tegenwoordig met te weinig respect worden bejegend.

Die vrouw van 80 in de tram moet niet opstaan voor die vrouw van 16.

Je moet ook respect hebben voor de ouderen en je meerdere.

Ouderen in een bejaardentehuis worden verwaarloosd door een familielid dat niet langskomt.

Hierop reageert iemand enigszins verontwaardigd. Zij stelt dat ouderen andersom ook niet altijd 'respect' voor jongeren tonen.

Ik merk zo vaak dat ouderen evengoed soms heel onbeschoft kunnen zijn ook naar mijn kinderen.

Het respect waarop maatschappelijk hoger geplaatsten van oudsher konden rekenen is niet vanzelfsprekend. De deelnemers wijzen op het verdwijnen van het natuurlijke respect dat mensen vroeger hadden voor mensen in hogere posities (*geen respect meer voor je meerdere*) of ambtenaren in publieke functies, zoals politieagenten (*geen respect meer voor de agent*).

Open houding

Het derde element van respect betreft een open houding tegenover anderen. Men heeft het over niet te snel oordelen, maar open staan voor anderen. Meer dan verschillen accepteren betekent respect in dit verband ook het streven om 'nader tot elkaar te komen'. Niet alleen voor verschillen tussen individuen, ook voor verschillen tussen maatschappelijke groepen moet men open staan.

Een 'open houding' betekent dus geen vooroordelen hebben en anderen in hun waarde laten. Maar dit mag niet de 'vrijheid van meningsuiting' belemmeren. De respondenten verschillen hierbij van mening over de grenzen aan 'vrijheid van meningsuiting'. Sommigen vinden het uiten van je eigen mening acceptabel voor zover dit niet als kwetsend door anderen wordt ervaren. Anderen doen liever een beroep op de waarde 'verdraagzaamheid' of 'respect' van de ontvangende partij. De meesten delen de visie dat enige terughoudend bij het uiten van de eigen mening op zijn plaats is.

Bij een open houding hoort ook dat we soepel omgaan met verschillen in gewoonten en gebruiken van andere maatschappelijke groepen. Enkelen wijzen in dit verband op een generatiekloof tussen ouderen en jongeren. Ouderen en jongeren begrijpen elkaar steeds minder. Ouderen verwijten jongeren onfatsoenlijk gedrag, jongeren vragen zich af waarom ouderen zich overal mee bemoeien. Eerder dan 'onwil' van jongeren, verklaren de respondenten het gedrag van jongeren uit hun gebrek aan kennis over de 'juiste' omgangsvormen. Daarvan kan men niet alleen jongeren de schuld geven. De verantwoordelijkheid voor het overdragen van sociale omgangsvormen ligt volgens hen primair bij de ouders. De respondenten denken dat in de opvoeding van kinderen tegenwoordig minder aandacht wordt besteed aan het internaliseren van breed gedragen gedragsnormen. De volgende twee citaten illustreren deze opvattingen.

Ook opvoeding, ik denk dat het daar begint.

Er zijn dingen die je op straat meemaakt, die bij de opvoeding al getackeld hadden kunnen worden.

Hoe we met elkaar omgaan in de openbare ruimte is het belangrijkste thema binnen respect. Men deelt daarbij de opvatting dat sociale omgangsvormen ten opzichte van vroeger ruwer zijn geworden. De respondenten hebben hiervoor de volgende verklaringen:

- De belangrijkste verklaring voor het teloor gaan van omgangsvormen is volgens veel respondenten de 'vrije opvoeding' van kinderen tegenwoordig. Veel respondenten pleiten voor de terugkeer van een meer autoritaire opvoeding waarin meer aandacht is voor regels.
- Een tweede verklaring is de individualisering van de samenleving en de daarmee gepaard gaande maatschappelijke verharding. Men deelt eensgezind het gevoel dat mensen zich meer en meer op zichzelf richten en minder aandacht hebben voor hun medemens. Daarom ontbreekt het volgens de respondenten veelal aan gevoelens van gemeenschapszin. Maar om zorg te dragen voor de eigen leefomgeving is juist een gevoel van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid noodzakelijk.
- Een derde verklaring vormt de verdeeldheid in opvattingen over wat de juiste gedragsregels zijn. Hieraan liggen onder andere veranderende definities van beleefde omgangsvormen ten grondslag. Dit soort definitieverschillen zorgt voor misverstanden in de communicatie tussen burgers en voor onzekerheid over de manier waarop men met elkaar om gaat.

4 Betrokkenheid bij elkaar

4.1 Vertrekpunt

Net als bij het thema 'respect', is ook aan de respondenten die het thema 'betrokkenheid bij elkaar' behandelden eerst de omschrijving uit de startbrochure voorgelegd. Het ging hierbij om de volgende tekst.

BETROKKENHEID BIJ ELKAAR

Verbondenheid zorgt voor een gevoel van geborgenheid. De zekerheid van verwantschap en zorg. We zijn verbonden met elkaar en met onze omgeving.

Elkaar de hand toesteken

De sterkeren helpen de zwakkeren, totdat zij zichzelf kunnen helpen. Zo doen we dat al eeuwen, uit welbegrepen eigenbelang. Vandaag helpt u, morgen krijgt u hulp.

Vrijwillige inzet

We zetten ons vrijwillig in, georganiseerd en ongeorganiseerd. Omdat we het belangrijk vinden. Omdat we iets leuk vinden om te doen. Omdat het contacten oplevert. Gewoon omdat het je verrijkt.

Aandacht

Aandacht schenken aan een ander. Het is een kleine moeite. Bij tegenslag is het fijn om niet alleen te staan. Meeleven is belangrijk bij verdriet. En vreugde kunnen delen is geweldig.

4.2 Eerste reacties

Aan de respondenten is gevraagd wat men van deze omschrijving vindt. Men geeft de volgende reacties.

Op welke schaal speelt betrokkenheid bij elkaar? Sommige respondenten vragen zich af of betrokkenheid bij elkaar iets is dat op buurtniveau speelt, of juist op wereldschaal.

Wij zijn verbonden met onze omgeving. Je leefomgeving of je wijk. Maar mijn omgeving is ook wereldwijd. Niet duidelijk is hoe breed of smal je dit begrip moet opvatten.

Andere respondenten leiden uit de tekst "georganiseerd en ongeorganiseerd" af dat je 'betrokkenheid bij elkaar' niet alleen in grote, georganiseerde verbanden laat zien, maar dat het ook gaat om kleinere gebaren:

Je hoeft niet alles te doen met feestjes en bijeenkomsten. Je kunt er al direct mee beginnen. Je kunt het heel klein doen met een groot effect.

De sterkeren helpen de zwakkeren, totdat zij zichzelf kunnen helpen. De respondenten zijn het niet eens met het idee dat het altijd de sterkeren moeten zijn die de zwakkeren helpen. Men vreest dat dit de zwakkeren afhankelijk maakt. Wanneer mensen worden aangesproken op kracht, in plaats van 'zwaktes' en 'sterktes', heeft dit wellicht een emanciperende, zo redeneert men.

Het zijn niet altijd de sterkere die de zwakkere helpen. Omgekeerd kan ook, het hoeft niet alleen maar een kant op.

Mensen niet aanspreken op zwakte maar op kracht.

Ik ken in mijn naaste omgeving mensen die bekend staan als wat zwakker, maar die willen niet anders.

Alleen zwakkeren helpen die het echt nodig hebben, en die ook niet anders kunnen vanuit hun positie.

4.3 Elementen van betrokkenheid bij elkaar

Ook ten aanzien van het thema 'betrokkenheid bij elkaar' hebben de respondenten de samenstellende elementen verkend. Hierbij zijn de volgende elementen geïdentificeerd.

Aandacht voor een ander

Groeten kan je vanuit je zelf doen. De rest vind ik een mooie ideologie, maar zoiets moet toch bij mij haalbaar zijn. Ik moet het zelf ook kunnen uitdragen.

Het is makkelijk te realiseren. Je hoeft je niet aan te sluiten bij iets, je hoeft het niet buiten de deur te zoeken.

Laat van te voren even weten als je muziek gaat luisteren.

Schoenen uit doen, niet op naaldhakken door het huis lopen.

Inlevingsvermogen.

In kunnen schatten wanneer iemand hulpbehoevend is en wanneer juist niet. En het dan niet als negatief ervaren. In kunnen schatten van zal ik voor jou de komende twee weken plantjes water geven.

Je moet het kunnen inschatten. Als mijn kind de tent afbreekt dan moet ik kunnen inschatten dat de burens beneden het niet leuk vinden.

Elkaar met rust laten

Als ik jou groet en jij mij niet dan is dat prima.

De ander met rust laten.

Je kan wel goed met je burens zijn, maar niet dat het een obsessie wordt.

Elkaar de hand toesteken

Mijn nichtje uit Suriname was hier en hoe wij met elkaar omgingen vond ze veel positiever dan in Suriname.

Dingen samen doen, vuilniszakje op straat zetten, als wij boodschappen doen dan halen we ook voor de buuf.

Het eerste wat ik doe als je ziet dat iemand valt is vragen: "Kan ik u helpen."

Vrijwillige inzet naar vermogen

Aansluiten bij een politieke partij in je gemeente. Ik zou er zelf niet op zitten wachten, maar dan heb je ook invloed op beslissingen.

Straatfeesten organiseren, boodschappen doen voor ouderen, helpen schoonhouden van de straat, sponsorloop organiseren, bomenplantdag.

Je moet zelf kijken welke dingen je wel of niet kan

En soms heb je wel een bui dat je denkt DOEI. En de volgende keer denk je er weer positief over. Maar dat is wel betrokken zijn.

4.4 Beleving van betrokkenheid bij elkaar

Hoe belangrijk men 'betrokkenheid bij elkaar' ook vindt, men constateert dat er een aantal factoren is die het moeilijk maken om deze waarde in de praktijk te realiseren.

In de eerste plaats ervaart men betrokkenheid van burgers niet altijd als wederkerig:

Ik vind het heel nobel wat er staat, maar het is niet uitvoerbaar. Ik ken drie burens bij mij in de straat, maar de rest wil mij ook niet kennen.

Als de ander er geen zin in heeft, dan heeft hij er geen zin in.

In de tweede plaats neemt men soms het *bystander-effect* waar. Wanneer zich een calamiteit voordoet waarbij veel mensen bij aanwezig zijn, neemt niemand de verantwoordelijkheid om te helpen. Men gaat ervan uit dat een ander het doet.

Die automobilist die in het water kwam en de politieagent wat verstijfd en je gaat staan kijken en je gaat staan filmen.

Er zijn meer mensen die kijken voor de sensatie dan dat ze wat doen.

In de derde plaats neemt de bereidheid om elkaar te helpen af wanneer men het gevoel heeft dat anderen onterecht van de geboden hulp profiteren:

Zaterdag bij de Dirk staan van die kratten van de voedselbank en dan gaat de helft weer naar mensen die de boel belazeren.

De genoemde angst dat burgers misbruik maken van aangeboden hulp, laat zien dat burgers elkaar niet altijd vertrouwen.

5 Gerichtheid op de toekomst

5.1 Vertrekpunt

De tekst in het startdocument over gerichtheid op de toekomst luidde als volgt.

GERICHTHEID OP DE TOEKOMST

We leven nu. En nu moeten we zorgen voor onze leefomgeving, natuur en milieu. Maar onze kinderen en kleinkinderen zijn er straks ook nog. We moeten ons in onze keuzen en handelen bewust zijn van de toekomst.

Dicht bij huis

Een prettige, schone en veilige leefomgeving; dat wil iedereen. En is een zorg voor iedereen. Buiten spelen en veilig over straat kunnen; dat zijn geen zaken om alleen aan ouders over te laten.

Milieu en natuur

Respect voor het leven betekent ook respect voor milieu en natuur. Ons handelen legt druk op de natuur, dichtbij en ver weg. Het is belangrijk dat we ons daarvan bewust zijn.

De toekomst is nu

De jeugd heet de toekomst. We moeten zorgen dat jongeren gesteund en aangemoedigd worden om hun leven kansrijk vorm te geven. En jongeren die achterblijven, om welke reden ook, net een beetje meer aandacht geven.

5.2 Eerste reacties

Hoe wordt de omschrijving van het thema 'gerichtheid op de toekomst' gewaardeerd? De tekst roept in eerste instantie vooral vraagtekens op. Het ontbreekt daarbij vooral aan concrete invullingen.

Ik mis een beetje de concreetheid. Dit zijn van die termen die ze altijd kunnen uitroepen, maar hoe denken ze het nou uit te voeren?

Dat kun je concreter maken met een speerpunt naar het milieu.

De subthema's 'natuur en milieu' en 'de opvoeding van jongeren' spreken de respondenten bij nader inzien toch aan.

Die ouders die je nu opvoeden die kan je niet meer vormen. Het duurt lang voordat je het echt goed kan krijgen. En dus moet je beginnen bij de jeugd.

Zorg van milieu en cultuur. De jeugd heeft de toekomst, omdat straks de toekomst in de handen van de jeugd zal zijn en daar moet je dus mee beginnen.

Hoewel de elementen 'milieu en natuur' en 'de jeugd heeft de toekomst' nog enigszins zijn te rijmen met de titel 'gerichtheid op de toekomst', blijft de betekenis van het subkopje 'dichtbij huis' voor de meesten echter cryptisch. Desgevraagd noemen de respondenten enkele associaties. Het belang van veiligheid in de buurt en het preventief bestrijden van criminaliteit door te investeren in werk en inkomen voor jongeren zijn voor hen het meest van belang.

5.3 Elementen van gerichtheid op de toekomst

De elementen die men identificeert bij het thema 'gerichtheid op de toekomst' gaan over het milieu en de natuur en over de jeugd, meer specifiek de opvoeding van kinderen. Het thema "dicht bij huis" uit het startdocument wordt door de respondenten niet herkend.

Oog voor milieu en natuur

Het milieu denk ik, dat de volgende generaties er ook nog baat bij hebben.

We leven ook in een consumptiemaatschappij. Kopen, kopen, kopen. (...) Dat is ook niet goed voor het milieu.

We moeten respect hebben voor de bio-industrie. Heel veel mensen weten niet wat er gaande is in de vleesindustrie.

Ja, het milieu is eigenlijk al te laat. Het is al aan het aftakelen en nu moeten we iets doen om die jongelui een toekomst te bieden, maar wordt daar al aan gewerkt is de vraag!

De jeugd heeft de toekomst

Die ouders die je nu opvoeden die kan je niet meer vormen. Het duurt lang voordat je het echt goed kan krijgen. En dus de jeugd.

De jeugd heeft de toekomst omdat straks de toekomst in de handen van de jeugd zal zijn en daar moet je dus mee beginnen.

Jongeren steunen een opleiding te doen met een baangarantie. Niet uit school doelloos op de bank gaan zitten, maar ook dat ze een baangarantie krijgen.

Kwart kiest voor de verkeerde studie omdat ze geen voorlichting krijgen op dat gebied.

5.4 Beleving van gerichtheid op de toekomst

De meeste respondenten zijn van mening dat we op dit moment onvoldoende rekening houden met de gevolgen van ons handelen voor de toekomst. Men is daarbij van mening dat de mentaliteitsverandering die een dergelijke gerichtheid met zich mee brengt, vooral bij jongeren teweeg moet worden gebracht. Sommigen menen zelfs dat uitsluitend jongeren gestimuleerd zouden moeten worden in Verantwoordelijk Burgerschap. Als we ons richten op de toekomst, zijn ouderen immers niet meer relevant. Om deze verantwoordelijk niet helemaal bij jongeren neer te leggen, merkt iemand nog op dat het aan ouderen is om deze waarden aan jongeren over te dragen.

Ook voor het onderwijs ziet men een belangrijke taak weggelegd om jongeren bewust te maken van de verantwoordelijkheden die bij burgerschap horen. Hier betreedt men voor het eerst het raakvlak tussen verantwoordelijkheden van burgers versus verantwoordelijkheden van de overheid.

Opvallend is dat de respondenten veel verantwoordelijkheden rondom het thema 'gerichtheid op de toekomst' neerleggen bij de overheid. Zo behoort het tot de taak van de overheid om te investeren in de kenniseconomie, het stimuleren van biologisch vlees of het kopen van spaarlampen.

Overheid moet investeren in de kenniseconomie.

Milieu heeft alleen zin als je het wereldwijd doet. Wij zijn altijd vooruitstrevend. Nederland loopt al voor wat dat betreft.

Voedingslessen op school zodat er steeds meer mensen biologisch gaan eten.

Als we het hebben over overheidsverantwoordelijkheden komt ook ander moreel verval aan de orde.

Na 12 uur 's nachts van die blote vrouwen op tv dat duurt tot zes uur 's ochtends en je zoon wordt wakker om half zes wakker om naar school te gaan. Tuurlijk is dat gericht op de toekomst. Je gaat vrouwen als een voorwerp zien. Daar begint het mee.

Het beperkte aantal associaties dat men met dit thema heeft, wordt wellicht veroorzaakt door het hoge abstractieniveau van het woord 'toekomst'. Hoewel men het belang van het thema 'gerichtheid op de toekomst' onderschrijft, roepen de eerder genoemde thema's als 'respect' en 'betrokkenheid bij elkaar' meer verschillende reacties bij de respondenten op.

6 Inzet voor de samenleving

6.1 Vertrekpunt

De tekst in het startdocument over inzet voor de samenleving luidde als volgt.

INZET VOOR DE SAMENLEVING

Onze democratie is een verworvenheid en die koesteren we. Iedereen kan en mag volwaardig meedoen. We hebben rechten gekregen. Maar ook de plicht om de democratie actief in stand te houden.

Informatie, zowel nationaal als internationaal

Onze samenleving vraagt van ons dat we op de hoogte zijn van de dingen die gebeuren, zowel nationaal als internationaal. Om ons uit te spreken, vragen te stellen, onze mening en die van anderen aan te scherpen. En tot goede beslissingen te komen.

Meedoen

We gebruiken onze vrijheid. Klagen over de samenleving is gemakkelijk. In actie komen om er iets aan te veranderen gelukkig ook. U kunt actief mee draaien, invloed uitoefenen en daarmee zaken veranderen.

Democratische kernwaarden

Vrijheid van geloof en meningsuiting, een vrij te kiezen volksvertegenwoordiging, gelijkwaardigheid van mensen, dat zijn een aantal democratische kernwaarden. 'Regeren door het volk' is de letterlijke betekenis van democratie. Wij zijn dus allemaal medeverantwoordelijk voor het beleid van de overheid.

6.2 Eerste reacties

De inleiding (linkerpagina) is voor de respondenten minder aansprekend dan de uitwerking in de drie elementen (rechter pagina).

Misschien is het wel de waarheid, maar ik denk niet dat mensen het voelen. Het klinkt echt als van de overheid.

Best wel bla bla bla, grote woorden.

Als het om democratie gaat dan gaat het over dat je kan zeggen wat je wilt. Ze hebben het hier over hoe ga je dat in stand houden en vorm geven. (...) Dat vind ik een utopie

Verder ervaren sommigen de eerste alinea als moraliserend; de toonzetting is enigszins dwingend en roept daardoor weerstand op.

Ik vind dat je moet stimuleren om naar de wereld om je heen te kijken, maar ik vind niet dat je dat kan opleggen. Ook iets wat je niet 100 procent kan realiseren.

Het voorbeeld op de rechter pagina wordt gewaardeerd.

Dat vind ik een heel mooi voorbeeld.

Dat je met kennis die je hebt daar ook veel mensen mee kan helpen op een eenvoudige manier.

6.3 Elementen van inzet voor de samenleving

Vrijwilligerswerk

Het milieu denk ik, dat de volgende generaties er ook nog baat bij hebben.

We leven ook in een consumptiemaatschappij. Kopen, kopen, kopen. (...) Dat is ook niet goed voor het milieu.

Respect voor bio-industrie. Heel veel mensen weten niet wat er gaande is in de vleesindustrie.

Ja, het milieu is eigenlijk al te laat. Het is al aan het aftakelen en nu moeten we iets doen om die jongelui een toekomst te bieden, maar wordt daar al aan gewerkt is de vraag!

Stemmen

Je hebt ook een verantwoording om je stem uit te brengen. We zijn allemaal medeverantwoordelijk voor de overheid. Dan kan je ook niet klagen want je mag stemmen.

We zijn allemaal medeverantwoordelijk.

Als je niet stemt, ik vind dat mensen dan ook niet mogen klagen. Je moet je stem uit brengen.

6.4 Beleving van inzet voor de samenleving

Inzet voor de samenleving ligt in het verlengde van de eerder besproken elementen van verantwoordelijk burgerschap: het is de overtreffende trap van respect en betrokkenheid bij elkaar. Het thema wordt het sterkst geassocieerd met vrijwilligerswerk. Hierbij denkt men ook aan het actief bijdragen aan de leefbaarheid van de buurt.

In het leven van alledag hebben de respondenten vooral bewondering en respect voor mensen die zich vrijwillig inzetten voor ideële doelen.

Ik vind het wel heel knap dat al die mensen dat vrijwillig willen doen. Ze zijn wel heel waardevol voor de samenleving.

Om die reden vinden sommigen dan ook dat er tegenover vrijwilligerswerk vanuit de overheid een bepaalde tegenprestatie moet staan. Dankbaarheid naar vrijwilligers draagt bij aan het behoud hiervan. Daarnaast is men van mening dat vrijwilligerswerk niet van burgers verwacht, laat staan aan burgers opgelegd mag worden.

Respect tonen en betrokken zijn wil ik doen, maar je moet me niet vragen om actief iets voor de samenleving te doen. Het mag, maar je moet het niet eisen.

De overheid moet ook wijzen op het nut van vrijwilligerswerk in ongeorganiseerd verband, zo stelt iemand. Georganiseerd vrijwilligerswerk wordt in de praktijk vaak als ontoegankelijk ervaren. Want zo nu en dan heeft men toch 'goede' voornemens:

Ik wilde vrijwilligerswerk doen en dan kijk ik op de site van een verzorgingstehuis en dan haak ik weer af.

In Utrecht is het heel duidelijk waar je moet zijn. Er zijn veel instanties waar je kunt aankloppen of zelf dingen kan ondernemen.

Voor de meesten is vrijwilligerswerk in de praktijk echter niet weggelegd.

Iedereen heeft het ook heel druk

Enkelen anderen associëren het thema 'inzet voor de samenleving' met minder grote gebaren en activiteiten. Inzet voor de samenleving is volgens hen:

Je burens uit de brand helpen

De vuilnis buiten zetten voor mensen die wat minder handig zijn

Bij inzet voor de samenleving denken zij eerder aan soortgelijke waarden als besproken bij het thema betrokkenheid bij elkaar.

Vrijwilligerswerk wordt als de ultieme vorm van inzet voor de samenleving gezien. Men is het hartgrondig eens over het nut hiervan voor de samenleving. Daarom vindt men het een goed idee om scholieren aan te moedigen zich voor de samenleving in te zetten. Dat hoeft niet structureel te zijn; jongeren kunnen bijvoorbeeld een week per jaar met de collecte bus rondgaan. Voor henzelf gaat 'inzet voor de samenleving' in de vorm van vrijwilligerswerk een stap te ver.

Democratie associeert men vooral met stemrecht. Opvallend is dat stemmen eerder als een plicht dan als een recht wordt beschouwd. Een verantwoordelijk burger maakt gebruik van zijn stemrecht, aldus de respondenten. Men brengt het thema 'inzet voor de samenleving' behalve met stemrecht, opmerkelijk genoeg niet in verband met andere genoemde 'democratische kernwaarden.'

Conclusies

Uit de vier gesprekken met lager betrokken burgers kunnen we een aantal conclusies formuleren.

- De respondenten zijn het erover eens dat gedeelde waarden en een zekere overeenstemming uit de daaruit volgende gedragsregels onontbeerlijk zijn om prettig samen te leven in de openbare ruimte en daarmee aan verantwoordelijk burgerschap inhoud te geven. Kennis van deze waarden en zich houden aan de basisregels die hieruit voortvloeien, vormen een belangrijke verantwoordelijkheid van de burger.
- Het initiatief om tot een handvest burgerschap te komen wordt gematigd positief ontvangen. Hoewel men de noodzaak om onze 'normen en waarden' vast te leggen erkent, is het de vraag of een handvest de geëigende methode is. Zij beschouwen het als de zoveelste 'vergeefse' poging van de overheid om iets te doen aan het moreel verval. Sommigen verdenken de overheid er vooral van op deze manier de verantwoordelijkheid voor de samenleving bij de burger terug te leggen. Positief is dat met het handvest de burger in het algemeen wordt aangesproken. Dit werkt beter dan mensen persoonlijk aanspreken op normoverschrijdend gedrag.
- De elementen die de respondenten geïdentificeerd hebben zijn *tolerantie, plezierige omgangsvormen, open houding, aandacht voor een ander, elkaar met rust laten, elkaar de hand toesteken, vrijwillige inzet naar vermogen, oog voor milieu en natuur, de jeugd heeft de toekomst, vrijwilligerswerk en stemmen*.
- De elementen die de respondenten aan de vier thema's toekennen overlappen deels. Zo sluiten de elementen die horen bij 'plezierige omgangsvormen', 'aandacht voor een ander' en 'elkaar de hand toesteken' elkaar niet helemaal uit.
- Er is tot op zekere hoogte een hiërarchie aan te brengen in de elementen van verantwoordelijk burgerschap. Bij de elementen die onder respect vallen zijn de normen het sterkst en is de verontwaardiging het grootst wanneer deze normen worden overschreden. Dit thema kan worden beschouwd als het meest elementair voor verantwoordelijk burgerschap. Als men respectvol met elkaar omgaat, is het volgende thema betrokkenheid bij elkaar. Daarna volgen gerichtheid op de toekomst en bij inzet voor de samenleving. Bij dit laatste thema is er geen maatschappelijke norm om hieraan te voldoen. Met andere woorden: men vindt het wel bewonderenswaardig dat anderen zich onbaatzuchtig willen inzetten voor de samenleving, maar er is geen verplichting.
- Het thema respect lijkt aan slijtage onderhevig. Hoewel men de elementen van het thema 'respect' tot belangrijke verantwoordelijkheden van hedendaags burgerschap rekent, is de term voor velerlei uitleg vatbaar. Ook is er onenigheid over de mate waarin bepaald gedrag respectloos zou zijn. Opstaan voor ouderen in het openbaar vervoer is voor sommigen het toppunt van een gebrek aan respect. Voor anderen is dit minder relevant. Zij missen eerder respect van anderen voor hun 'eigen persoon'. De vaagheid van de term respect veroorzaakt een negatieve connotatie.

- Sommige waarden verhouden zich moeilijk tot elkaar:
  - 'Tolerantie' en de bijbehorende waarde 'vrijheid van meningsuiting' staan vaak op gespannen voet.
  - Tolerantie is niet onvoorwaardelijk. Enerzijds wenst men tolerantie voor andermans meningen en gedragingen. Anderzijds kan men zich niet grenzeloos tolerant opstellen.
  - Er heerst verdeeldheid over de invulling van fatsoensnormen. De grenzen tussen wat grappig en ongehoord is verschillen per individu. Ook elkaar al dan niet tutoyeren is een belangrijk discussiepunt.
  - Ook ten aanzien van de grenzen aan 'betrokkenheid bij elkaar' verschillen de meningen. Wat de één betrokken vindt, raakt voor de ander al aan bemoeizucht.

Bijlage 1 Selectie deelnemers

RESPONDENTENOVERZICHT

P5244

woensdag 9 september
16.30-18.30 uur

Amsterdam

GESLACHT	LEEFTIJD	BEROEP	THUISSITUATIE	OPLEIDING
V	45	Huisvrouw	Gehuwd, met kinderen	LBO
V	57	Inval leerkracht	Gehuwd, geen kinderen	Midden (USA)
M	56	Wegenwacht	Gehuwd, met kinderen	MBO
M	41	Bouwkundige	Gehuwd, met kinderen	MBO
M	39	Detaillist	Gehuwd, met kinderen	HBO
V	22	Studente / verkoopster	Samenwonend, geen kinderen	HBO
V	30	Huisvrouw	Gehuwd, met kinderen	VMBO
M	25	Medewerker telecom	Gehuwd, geen kinderen	MBO

RESPONDENTENOVERZICHT**P5244****woensdag 9 september
19.00-21.00 uur****Amsterdam**

GESLACHT	LEEFTIJD	BEROEP	THUISSITUATIE	OPLEIDING
V	54	Marktvrouw	Alleenstaand, met kinderen	MBO
V	20	Studente	Samenwonend, zonder kinderen	HBO
M	53	Magazijnbeheerder	Gehuwd, met kinderen	LO
M	41	Bedrijfsleider	Gehuwd, met kinderen	MBO
V	28	Kleuterjuf	Alleenstaand	HBO
V	43	Receptioniste	Alleenstaand, met kinderen	LBO
M	31	Electricien	Alleenstaand	MBO
M	25	Werkzoekend	Gehuwd, zonder kinderen	LO

RESPONDENTENOVERZICHT

P5244

dinsdag 15 september
16.30-18.30 uur

Amsterdam

GESLACHT	LEEFTIJD	BEROEP	THUISSITUATIE	OPLEIDING
V	60	Office manager	Alleenstaand	HBO
V	23	Geen	Thuiswonend	LS
V	40	Account manager	Samenwonend, met kinderen	MBO
M	46	Hoofd wegbeheer	Gehuwd, met kinderen	HAVO
M	51	Acteur / artiest	Alleenstaand	MBO
M	21	Student / horeca	Thuiswonend	HBO
M	38	Geen	Samenwonend, met kinderen	MBO
V	49	Administratief medewerkster	Gehuwd, met kinderen	MAVO

RESPONDENTENOVERZICHT

P5244

dinsdag 15 september
19.00-21.00 uur

Amsterdam

GESLACHT	LEEFTIJD	BEROEP	THUISSITUATIE	OPLEIDING
V	19	Studente / horeca	Inwonend bij opa	HBO
V	32	Geen	Alleenstaand met kinderen	MAVO
V	41	Receptioniste	Gehuwd, met kinderen	MAVO
M	37	IT-er	Alleenstaand	HBO
M	58	Technisch administratief medewerker	Gehuwd, met kinderen	MBO
M	19	Scholier / teamleider supermarkt	Alleenstaand	MBO
V	21	Restaurant medewerker	Thuiswonend	MBO
M	48	Werkzoekend	Samenwonend, met kinderen	LBO

Bijlage 2 Geprekspuntenlijst

A. Introductie, kennismaking en film (25 minuten)

- Welkom heten
- Opdrachtgever: het Ministerie van Binnenlandse Zaken
- Thema: De Nederlandse samenleving wordt alsmaar complexer. De samenleving ontwikkelt zich voortdurend. Er is steeds meer onduidelijkheid en gedoe over hoe burgers met elkaar en met de samenleving omgaan. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken is een aantal activiteiten gestart. Eén daarvan is het handvest verantwoordelijk burgerschap. We gaan vanavond proberen verder invulling te geven aan wat dat kan inhouden.
- Spelregels:
  - Het gaat om meningen, dat betekent dat er geen goede of foute antwoorden zijn. Verzoek om vrijuit te spreken.
  - Verzoek om mobiele telefoons uit te zetten.
  - Opname, meekijken en anonimiteitwaarborg.
- We beginnen met voorstelronde: naam, leeftijd, bezigheden, gezinssituatie.
- Gespreksleider laat filmpje zien ter verdere introductie gesprek (10 min.)

Er worden bijeenkomsten in het land georganiseerd, er is een website en dit soort groepen. Dit filmpje wordt ook vertoond op bijeenkomsten.

B. Onderwerp algemeen (30 minuten)

- We gaan het vanavond dus hebben over 'verantwoordelijk burgerschap'. Ik wil jullie vragen om jullie eerste associaties hierbij apart van elkaar te noteren. Ik geef jullie daarvoor een 'gedachtenwolk'. *INT: deel gedachtenwolken uit*
- Vertel eens: wat hebben jullie zo al opgeschreven? En waarom heb je dat opgeschreven? Wat vinden de anderen daarvan? Wie heeft er iets heel anders? Etc.....
- Er zijn vier verschillende thema's binnen burgerschap onderscheiden. *INT: leg thema's voor.* Welke thema's passen volgens jullie goed binnen het onderwerp? Waarom vind je dat?
- En welke thema's passen er minder goed binnen? Waarom vind je dat?
- Mis je hier dingen, die er volgens jullie bijhoren?

C. Nadere invulling thema (40 minuten)

- Ik wil één thema uitgebreid met jullie bespreken. Voor vanavond is dat 'noem thema'. We gaan voor dit thema inventariseren wat daar allemaal onder valt en daarna gaan we proberen de belangrijkste vast te stellen.
- Om te beginnen. Er is een omschrijving van elk thema gemaakt. *INT: leg eerste omschrijving voor.* Wat vinden jullie van deze omschrijving?
- Welke elementen vinden jullie goed? *INT: noteer op flipover*
- Welke elementen vinden jullie minder goed? *INT: noteer op flipover*
- Missen jullie dingen in deze omschrijving? *INT: noteer op flipover*

- Stel je krijgt buitenlandse bezoekers en je wilt ze uitleggen hoe wij in Nederland op dit terrein met elkaar omgaan, hoe wij laten zien dat wij ons als verantwoordelijk burger gedragen. Wat vertel je ze dan? Bijvoorbeeld dat je bij begroeten elkaar een hand geeft. Roep maar alles wat je zou vertellen. Ik zal alles samenvatten. *INT: noteer op flipover*
- Wat is nou het meest essentieel bij dit thema? *INT: deel kleine plakkertjes uit.* Deze 5 plakkertjes moet je verdelen over de dingen die op de flipover geschreven zijn. Op basis daarvan kunnen we samen bepalen wat de 5 meest belangrijke zijn.
- Uitleg posities.
- *INT: bepaal de top 5.* Klopt het zo, moet er nog wat veranderen?
- *Eventueel: ander thema erbij en tekst laten uitleggen*

D. Afronding (15 minuten)

- Zijn we eigenlijk zelf wel goede burgers? Waarom wel/niet, wanneer wel/niet?
- Wat vindt u van de discussie die we vanavond hebben gehad?
- Wat vindt u van het idee om een handvest burgerschap te maken? (evt. uitleg) uitgave van invullingen die het meest worden gedeeld en ervoor zorgen dat er beter invulling gegeven kan worden aan verantwoordelijk burgerschap
- Op welke manier kan het handvest het beste vorm krijgen volgens jullie?
- Stel dat er een kalender wordt gemaakt waarin ze zaken willen opnemen over verantwoordelijk burgerschap: wat zou daar dan volgens jullie in moeten staan? Wat zal de meeste impact hebben?
- Zijn er nog dingen niet aan de orde geweest, maar die u wel belangrijk vindt om te noemen?
- Vragen uit de meekijkruimte?

Dank voor de medewerking.